

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

THE EVOLUTION AND TRANSFORMATION OF PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT RESEARCH

УДК 330.83

<https://doi.org/10.32843/bSES.63-1>

Шевчук Ж.А.

к.іст.н., доцент,
доцент кафедри економіки,
підприємництва,
торгівлі та біржової діяльності
Подільський державний
аграрно-технічний університет

Shevchuk Zhanna

State Agrarian and Engineering University
in Podilya

Одним із найбільш дискусійних питань у ході розвитку інституціональних досліджень є визначення закономірностей взаємодії між економічними, правовими та соціальними системами, зокрема у контексті формування та розвитку прав власності як комплексу економічних, правових, соціальних відносин, що виникають між членами суспільства з приводу існування та використання благ, тобто усіх матеріальних і нематеріальних об'єктів, які приносять або можуть принести людині користь або задоволення. Узагальнено основні підходи до визначення концептуальних засад та методології інституціонального підходу до вивчення і розуміння прав власності. Розглянуто економічну природу прав власності як комплексу економічних, соціальних, правових відносин та висвітлено положення деяких теорій прав власності щодо визначення і захисту прав власності в контексті взаємодії економічної, правової та соціальної систем суспільства.

Ключові слова: інституціоналізм, права власності, транзакційні витрати, інституціональні концепції прав власності, економіка права (теорія прав власності), інституціональна теорія держави, нова економічна історія.

Одним из самых дискуссионных вопросов в ходе развития институциональных

исследований является определение закономерностей взаимодействия между экономическими, правовыми и социальными системами, в частности в контексте формирования и развития прав собственности как комплекса экономических, правовых, социальных отношений, возникающих между членами общества по поводу существования и использования благ, т. е. всех материальных и нематериальных объектов, которые приносят или могут принести человеку пользу или удовольствие. Обобщены основные подходы к определению концептуальных основ и методологии институционального подхода к изучению и пониманию прав собственности. Рассмотрена экономическая природа прав собственности как комплекса экономических, социальных, правовых отношений и освещены положения некоторых теорий прав собственности по определению и защите прав собственности в контексте взаимодействия экономической, правовой и социальной систем общества.

Ключевые слова: институционализм, права собственности, транзакционные издержки, институциональные концепции прав собственности, экономика права (теория прав собственности), институциональная теория государства, новая экономическая история.

In the study of market relations, the concept of "property rights" should be considered as an important precondition for economic development. The most controversial issue in the institutional research development is to determine the patterns of interaction between the economic and legal systems, particularly, in the context of the formation and development of the property rights as a set of economic, social, legal relations between members of society that give people usefulness or pleasure. The theoretical framework for the formation of the institutional concept of the property rights is based on the socio-legal direction of American institutionalism and the Anglo-Saxon legal system. For the first time, American institutionalism paid attention to the economic aspects of the ownership transference of goods and services (market transactions) and the Anglo-Saxon law has studied the impact of the various forms of ownership on economic relations, in particular, in the structure of formation of transaction costs associated with market operations. The theory of transaction costs has become the basis for the development of three areas of "neo-institutional" research on property rights: the first is the economics of law (theory of property rights), the second is the institutional theory of the state and the third is new economic history. The understanding of property rights is based on the following that property rights can be established to any rare tangible and intangible objects, even personal human rights. Moreover, the basis of the economic activity is the exchange of the property rights, market operations transactions. And the use of market mechanism for the exchanging of goods is followed by transaction costs. The market transactions costs determine the composition, structure and dynamics of changes in social institutions of society. And property rights have a significant impact on the behavior of property relations participants and encourage people to adhere to certain forms of behavior and cause them to avert other forms of activity. Compliance and violation of the rules established by the property rights is an act of a rational economic choice.
Key words: institutionalism, property rights, transaction costs, institutional concepts of property rights, economics of law (theory of property rights), institutional theory of the state, new economic history.

Постановка проблеми. У контексті здійснення ринкових реформ в Україні активне дослідження економічних явищ і процесів зумовлюється насамперед глобальними трансформаціями економічних, соціальних, правових систем суспільства. Саме тому в процесі дослідження ринкових відносин поняття «право власності» слід розглядати як важливу передумову розвитку економіки. Актуаль-

ність цього питання зумовлюється тим, що будь-яка соціально економічна формація є специфічним відображенням економічного, правового та соціального утвердження змісту власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним питанням сутності поняття «право власності», їх еволюції та практичній трансформації в нинішніх умовах приділено чимало уваги

у наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, серед яких: А. Грейф, П. Девід, В. Дементьєв, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Д. Норт, С. Пейович, В. Решетіло, Ю. Лупенко, М. Малік, В. Нелеп, О. Уільямсон, Е. Фуруботн, С. Чен та ін.

Вивчення розвитку відносин власності в історичному контексті дає можливість поглиблювати поняття, сутність та форми прояву відносин власності в період трансформації господарських відносин за часи незалежності України. Деякі важливі теоретико-методологічні аспекти вивчення закономірностей формування та функціонування інституціонального простору ринкових відносин економічних агентів в умовах трансформації національної економіки, потреба у розробленні належного механізму інституціонального регулювання відносин власності досі не дістали належного висвітлення і вимагають подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення та систематизація деяких теоретичних підходів до встановлення економічної природи та визначення закономірностей формування прав власності в контексті історії економіки та економічної думки та сучасної інституціональної економічної теорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституціоналізм є широким і відомим напрямом економічної науки, що досліджує різні види інститутів суспільства (економічні, соціокультурні, політичні, індивідуально-особистісні та ін.) та визначає характер впливу зазначених інститутів на ринковий обмін товарами і послугами та на інші економічні й загальносуспільні процеси. У ході розвитку інституціональних досліджень найбільш дискусійним питанням залишається визначення закономірностей взаємодії між економічними та правовими системами, зокрема у контексті формування та розвитку прав власності як комплексу економічних, соціальних, правових відносин, що виникають між членами суспільства з приводу існування та використання благ, які приносять людині користь або задоволення.

Більшість інституціональних концепцій визначає права власності як правила врегулювання інтересів і координацію людських відносин щодо будь-яких благ, які схвалюються державою у вигляді законів і судових рішень або визнаються більшістю членів суспільства шляхом формування традицій, звичаїв, морально-етичних норм.

Кожен член суспільства, який є учасником відносин щодо будь-яких благ, повинен дотримуватися цих правил або нести відповідальність щодо порушення прав власності. У зв'язку із цим особлива увага приділяється і процесам створення та функціонування інститутів, за допомогою яких суспільство здійснює контроль над захистом прав власності.

Теоретичною основою для формування інституціональної концепції прав власності став соці-

ально-правовий напрям американського інституціоналізму, засновником якого був Дж. Коммонс. У дослідженнях Дж. Коммонса було доведено важливу роль законодавства у сфері майнових прав та інших правових інститутів для узгодження інтересів учасників економічних відносин і забезпечення ефективного функціонування ринкового механізму. Також учений уперше звернув увагу на економічні аспекти здійснення актів переходу прав власності на товари та послуги (ринкові трансакції). «Трансакції – це не обмін товарами, а відчуження та присвоєння прав власності і свобод, створених суспільством» [1].

Важливу роль у процесі формування інституціональної теорії прав власності відіграла також англосаксонська правова традиція, яку в рамках інституціонального підходу використав Р. Коуз для дослідження впливу різних форм власності на економічні відносини, зокрема у структурі формування трансакційних витрат, пов'язаних із ринковими операціями. Він уважав, що саме правила визначення та форма здійснення прав власності (правова система майнових прав) суттєво впливають на економічну діяльність суб'єктів господарювання і визначають, що передача та перегрупування цих прав можуть бути використані у ринковому механізмі.

З точки зору Р. Коуза, використання різних форм власності визначало відмінність у рівнях трансакційних витрат за однаковими типами ринкових трансакцій. Формальним доказом цього положення є теорема Р. Коуза – загальновизнане досягнення економічної думки ХХ ст., що підтверджує таку закономірність: «Відносини власності починають впливати на процес виробництва за позитивних трансакційних витрат, тому в реальному світі відносини власності і виробництва завжди взаємозалежні, тому що витрати трансакції ніколи не бувають нульовими» [2].

Теорія трансакційних витрат стала основою для розвитку трьох напрямів «неоінституціональних» досліджень проблем прав власності: економіки права (теорії прав власності); інституціональної теорії держави; нової економічної історії, розуміння прав власності яких базується на такому:

- права власності можуть установлюватися щодо будь-яких рідких матеріальних і нематеріальних об'єктів, навіть до особистих прав людини;
- основою економічної діяльності є акт обміну правами власності, ринкова операція, трансакція;
- використання ринкового механізму для обміну благами супроводжується трансакційними витратами. Витрати на здійснення ринкових трансакцій визначають склад, структуру та динаміку змін соціальних інститутів суспільства;
- права власності чинять суттєвий вплив на поведінку учасників відносин власності. Права власності заохочують людей до дотримання пев-

них форм поведінки та примушують до запобігання іншим формам діяльності;

– дотримання та порушення норм поведінки, які встановлюються правами власності, є актом раціонального економічного вибору.

Великого економічного змісту процесу визначення та захисту прав власності надає теорія прав власності (економіка права). Ідеологом теорії прав власності вважають А. Алчіана, а її розробниками визнають таких економістів, як Р. Коуз, Г. Демсец, О. Вільямсон та ін.

Дослідники даної теорії стверджують, що взаємодія між економічними і правовими системами завжди відбивається на індивідуальній поведінці членів суспільства, стимули яких визначаються правами власності. Трансформація у правах власності веде до змін у системі економічних стимулів, а реакцією на ці зміни є відповідна зміна у поведінці учасників економічних відносин. Товар є певною сукупністю фізичних ознак і пов'язаних із ними прав і юридичних обмежень. Тому цінність товару (ринкова вартість) визначається сумою всіх цих факторів. Розширення набору прав, які пов'язані із цим товаром, підвищує його корисність. Таким чином, стверджують дослідники, зміни в законодавстві фактично переосмислюють набір товарів, що існують на ринку, і тим самим змінюють обсяги благ і рівень добробуту суспільства, умови та масштаби ринкових трансакцій [3].

Прихильники економіки права зазвичай негативно оцінюють діяльність держави щодо регулювання прав власності, оскільки будь-які обмеження різко змінюють умови ринкового обміну. У зв'язку із цим економіка права здійснює протиставлення процесів диференціації та розмивання прав власності. Добровільний і двосторонній характер розщеплення прав власності (диференціація) є гарантією, що цей процес буде здійснюватися відповідно до критерію ефективності. Головний вигравш від розщеплення прав власності полягає у створенні для членів суспільства можливостей для спеціалізації в реалізації певних часткових прав (наприклад, права управління або права розпорядження капітальною вартістю ресурсу). Перерозподіл прав відповідно до відносних переваг, які має кожний з учасників економічних відносин, підвищує загальну ефективність функціонування економіки [3].

Інституціональна теорія держави Д. Норта. Саме він зробив спробу систематизувати два підходи: теорію суспільного договору та теорію експлуатації та зазначив, що держава є агентством, що наділяється повноваженнями дискримінації платників податків, для кожної з груп яких права власності встановлюються так, щоб максимізувати податкові надходження. Вирішення цієї проблеми, з точки зору Д. Норта, досить суперечливе. З одного боку, держава прагне до скорочення

витрат на визначення та захист прав власності, які зменшують її прибутки. З іншого боку, максимізація сукупного продукту суспільства (без якої неможливе зростання податкових зборів) вимагає формування ефективного (тобто дорогого) набору прав власності. «Відображенням форм реалізації державної влади щодо встановлення та забезпечення прав власності є трансакційні витрати, а ефективне визначення прав власності створює позитивні та негативні стимули, які формують певні способи поведінки членів суспільства та змінюються під тиском зворотного зв'язку з боку економічних факторів» [4].

Також Д. Норт дослідив наслідки розмивання прав власності: «Для держави, що прагне поповнення бюджету, розмивання прав власності є досить вигідним, оскільки зменшується навантаження на бюджетні видатки» [4]. Однак у довгостроковому періоді це призводить до зниження ступеню визначеності майбутнього для підприємців, збільшує ризики, знижуючи тим самим стимули до інвестиційної активності

Нова економічна історія. Найбільш відомим її представником є С. Чен, який зазначив, «що для аналізу змін інститутів суспільства слід урахувати не лише особливості розподілу прав власності, а й специфіку контрактних та організаційних форм, що було визначено цією структурою прав» [3].

Надання членам суспільства прав власності тісно пов'язане з вирішенням проблеми інституціонального забезпечення передачі та комбінування цих прав. Із цього погляду в умовах існування трансакційних витрат розподіл благ залежить від прав власності та контрактних (організаційних) структур, що використовуються суспільством для встановлення та захисту цих прав. Завдяки наявності різних трансакційних витрат деякі соціальні інститути виявляються економічними за інші. «Будь-які спроби змін у правах власності будуть здійснюватися за умови перевищення очікуваних прибутків над очікуваними витратами» [3]. Таким чином, для перетворення правової системи необхідне встановлення тісної взаємодії існуючої структури прав власності з пошуком більшістю членів суспільства шляхів підвищення корисності.

Нині інституціональні дослідження прав власності стали одним із провідних напрямів сучасної економічної теорії, ідеї та рекомендації якого було використано для обґрунтування економічної політики, удосконалення інститутів ринкових відносин у багатьох країнах світу.

Сьогодні дослідження прав власності з позиції будь-якої окремої теорії суттєво обмежує можливість системного аналізу окресленого явища. Порівняння зазначених підходів, їх взаємоповнення сприяють ширшому розумінню прав власності як складної системної категорії. Так, політико-економічний підхід відображає реальне

значення різних учасників суспільного виробництва у процесі створення та примноження власності. Економіко-правовий підхід дає можливість на основі встановлення внеску суб'єктів у результати господарської діяльності врахувати його через наділення того чи іншого учасника певним набором прав щодо створеного продукту. Тобто використання різних думок щодо визначення сутності прав власності дає змогу виділити і поєднати її економічний та правовий зміст, дослідити дане явище з матеріально-предметних, нормотворчих і ціннісномотиваційних позицій.

Висновки з проведеного дослідження.

Права власності з погляду інституціонального підходу чинять суттєвий вплив на поведінку учасників економічних відносин, заохочують людей до дотримання певних форм поведінки та примушують до запобігання іншим формам діяльності. Дотримання та порушення норм поведінки, які встановлюються правами власності, є актом раціонального економічного вибору. Заборони та обмеження щодо певних форм економічної діяльності є негативними стимулами, які підвищують витрати на реалізацію цих форм.

Подальшого дослідження потребують проблеми специфікації та побудови механізмів перерозподілу прав власності в умовах трансформаційної економіки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Commons J.R. Institutional Economics. *American Economic Review*. 1931. V. 21. 652 p. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/505/883/1219/journal5.4-8.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).
2. Бицюра Ю.В. Права власності як фактор сталого економічного зростання. *Економічний вісник Донбасу*. 2007. № 3. С. 38–43. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/>

[gov.ua/handle/123456789/16116](http://dspace.nbu.gov.ua/) (дата звернення: 20.02.2021).

3. Попов О.Є. Генезис та еволюція концепцій прав власності в контексті розвитку сучасної інституціональної економічної теорії. *Бізнес Інформ*. 2013. № 3. С. 6–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_3_2 (дата звернення: 20.02.2021).

4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. Москва : Начала, 1997. 180 с. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=156386> (дата звернення: 23.02.2021).

REFERENCES:

1. Commons J. R. (1931) Institutional Economics. *American Economic Review*, v. 21, 652 p. Available at: <http://ecsocman.hse.ru/data/505/883/1219/journal5.4-8.pdf> (accessed 20 February 2021).
2. Bycjura Ju.V. (2007) Prava vlasnosti jak faktor stalogo ekonomichnogho zrostannja [Property rights as a factor of a sustainable economic growth]. *Ekonomichnyj visnyk Donbasu* (electronic journal), no. 3, pp. 38–43. Available at: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/16116> (accessed 20 February 2021).
3. Popov O. Ye. (2013) Ghenezys ta evoljucija koncepcij prav vlasnosti v konteksti rozvytku suchasnoji instytucional'noji ekonomichnoji teoriji [Genesis and evolution of the property rights concept in the context of modern institutional economic theory development]. *Biznes Inform* (electronic journal), no. 3, pp. 6–11. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_3_2 (accessed 20 February 2021).
4. Nort D. (1997) Instituty, institutsional'nye izmeneniya i funktsionirovanie ekonomiki [Institutions, institutional changes and economic performance]. Moscow: «Nachala». Available at: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=156386> (accessed 23 February 2021).